

Aktivnost poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva SR Srbije prema popisu stanovništva 1971. godine*

Dr Ruža Petrović

Promene u društvenoj strukturi SR Srbije u posljednjih se tridesetak godina između ostalog ogledaju u promenama srazmere poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela stanovništva. Prva etapa deagrarnizacije — od okončanja drugog svetskog rata do 1953. godine — odlikuje se smanjivanjem procenta poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, ali je prelazak u nepoljoprivredne delatnosti bio brojčano manji od prirodnog priraštaja poljoprivrednika pa je njihov broj rastao. Između 1953. i 1961. nalazi se prelomna godina kada se padu procenta pridružuje i pad apsolutnog broja poljoprivrednog stanovništva, mada ono još uvek sačinjava nešto više od polovine stanovništva Srbije. Najzad, 1971. godine poljoprivredno stanovništvo je prestalo da bude brojnija polovina društva. Za 10 godina ono se smanjilo od 4,3 na 3,7 miliona lica (ili za 13,4%), dok se broj nepoljoprivrednog stanovništva povećao od 3,2 na 4,6 miliona (odnosno za 45,3%).

Posmatrano s demografskog stanovišta, poljoprivredni i nepoljoprivredni deo društva su parcijalne, otvorene i društveno komplementarne populacije, čiju brojnost i porast određuju dva procesa — biološka reprodukcija i društvena reprodukcija, odnosno društvena pokretljivost. Kao i svaka druga društvena grupa koja se u društvenoj hijerarhizaciji vrednosti nalazi u najmanje poželjnom položaju, poljoprivredni deo društva se obnavlja samo biološkom reprodukcijom, dok velik deo njegovog podmlatka prelazi u ostale delatnosti. Isti proces, društvena pokretljivost, javlja se u jednoj populaciji kao negativna i u drugoj kao pozitivna komponenta porasta i strukturalnih promena.

---

* Ovaj je članak pripremljena analiza za studiju o makrosociološkim i demografskim aspektima razvoja Srbije u okviru projekta Ekonomskog instituta SR Srbije. Rad se zasniva na posebno obradenim podacima popisa stanovništva 1971. za potrebe projekta.

Od godine 1953. nadalje prirodni priraštaj poljoprivrednog dela društva je bio niži i opadao je znatno brže nego u nepoljoprivrednog, i to usled nepovoljnijih srazmera nataliteta i mortaliteta i stalnog procesa starenja. Međutim, iako niži (a danas čak i veoma nizak) pad prirodnog priraštaja ne bi doveo do pada apsolutnog broja poljoprivrednika. Da su se oba dela društva između 1961. i 1971. godine povećavala samo biološkim samoobnavljanjem, da su bili društveno zatvoreni, poljoprivredno bi se stanovništvo — po gruboj proceni — povećalo za oko 0,38 a nepoljoprivredno za oko 0,62 miliona. To bi značilo da je tokom ovih deset godina oko 800 hiljada lica prešlo — ličnom aktivnošću ili aktivnošću izdržavaoca — iz poljoprivrede u neku drugu delatnost. Ova je procena okvirna i preciznije analize bi je verovatno korigovale; no ukoliko bi bila dovoljno pouzdana, pokazalo bi se da je prelaz iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti u ovom desetgodištu manji nego što je bio između 1953. i 1961. godine.¹

Proces deagrarizacije stanovništva je društveno uslovljen i biološki selektivan, jer zahvata mlado i pretežno muško stanovništvo. Usled toga starosno-polne strukture poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva SR Srbije predstavljaju danas dva različita kvaliteta, i to u biološkom, demografskom i društvenom pogledu.

Starosna struktura nepoljoprivrednog stanovništva mogla bi se smatrati stacionarnom (usled relativno približnog učešća generacija između 0 i 49 godina starosti), u kojoj je muški deo brojniji (dve osobine koje se kod globalnih populacija veoma retko nalaze udružene — možda samo kod izrazito imigracionih zajednica na višem stepenu demografskog razvitka). Višak muškaraca je naročito naglašen u uzrastu najintenzivnije ekonomske aktivnosti — između 30 i 44 godine. Do njega, kao i do viška muškaraca u celini, ne bi došlo da se starosna struktura uobličava samo prirodnim priraštajem, ili da društvena pokretljivost nije bila selektivna. Iako ima stacionarnu strukturu, ono još nije ušlo u proces starenja, jer se indeks starosti nalazi ispod granične tačke od 0,30. Uopšteno govoreći, višak muškaraca, naglašeno učešće mlađih generacija u radnom uzrastu i odsustvo procesa starenja glavne su odlike biološkog sastava nepoljoprivrednog stanovništva.

Komplementarnost parcijalnih populacija poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela društva izražava se i u potpuno suprotnim odlikama starosne strukture poljoprivrednog stanovništva: višak ženskog dela, naglašeno učešće starijeg stanovništva i izražen proces starenja. Visina indeksa i sadašnje osobine strukture ukazuju da će se proces starenja u sledećim godinama ubrzavati. Usled odlaska mlađeg stanovništva starosna struktura je naglašeno deformisana, sa razlikama koje su u nekim slučajevima već na prvi pogled komplementarne (na primer u poljoprivrednika je grupa 20-24 godine znatno manja od grupe 15-19, godine dok je kod nepoljoprivrednika ona znatno veća; grupa 35-39 godina u poljoprivrednika je manja od grupe 40-44 godina, dok je u nepoljoprivrednika obrnuto). Poljoprivredno je stanovništvo u proseku za 4,5 godina starije od nepoljoprivrednog, dok razlike između najstarije i najmlađe kategorije (između ženskog poljoprivrednog i muškog nepoljoprivrednog dela) premašuje sedam godina.

¹ Na osnovi preciznih analiza B. Maksimović je za period 1953. i 1961. g. ocenila da transfer poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti u SR Srbiji iznosi 88 hiljada prosečno godišnje, dok procena za razdoblje 1961-1971. iznosi 80 hiljada godišnje. (Maksimović, Bratislava: »Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti«, *Stanovništvo* br. 1 1964)

Tabela 1

Pokazatelji starosne i polne strukture stanovništva SR Srbije 1971. godine

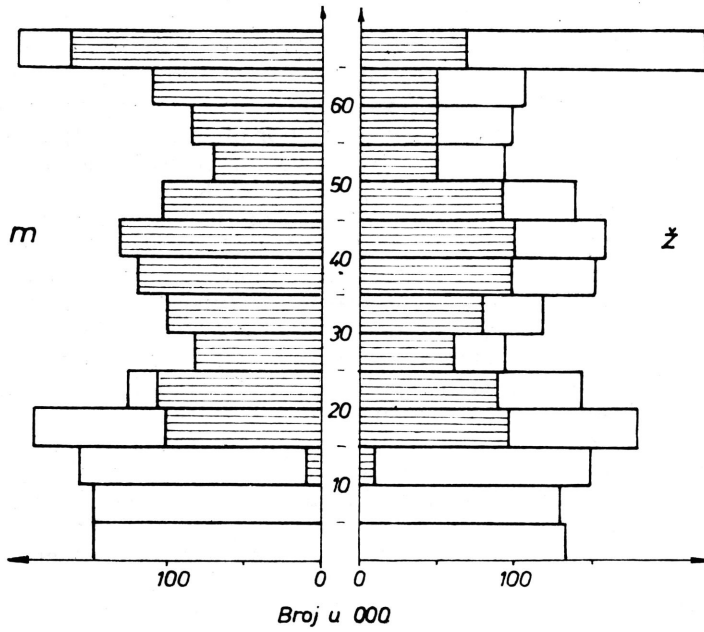
Starost	Starosna struktura		Koeficijent feminiteta	
	poljopr.	nepoljopr.	poljopr.	nepoljopr.
Ukupno	100,0	100,0	1088	975
—14	23,8	25,7	943	950
15—29	21,6	26,5	1016	936
30—44	22,4	25,3	1226	892
45—59	16,3	12,8	1271	1035
60 i više	16,9	9,7	1073	1371
	Poljoprivredno		Nepoljoprivredno	
Prosečna starost	33,3		28,8	
— muško	31,7		27,3	
— žensko	34,7		29,5	
Indeks starenja	0,459		0,249	

U međuzavisno složenom spletu demografskih i društvenih kretanja, demografskog i društvenog razvitka, starosno-polna struktura se javlja i kao posledica i kao uslov. Ona se uobličava dugogodišnjom kulminacijom delovanja reprodukcije (u oba oblika — biološkom i društvenom), te čini njen posledični izraz. Kao što su uzrast i pol jedinica biološki kvaliteti s društvenim značenjem, koji mu daju niz osobina, mogućnosti i obaveza, tako je i starosno-polna struktura biološki uslov mnogih demografskih i društvenih kretanja. Ona se javlja kao biološki okvir čiji se potencijali mogu u različitom stepenu i na različit način društveno realizovati, ali koji se ne mogu premašiti.

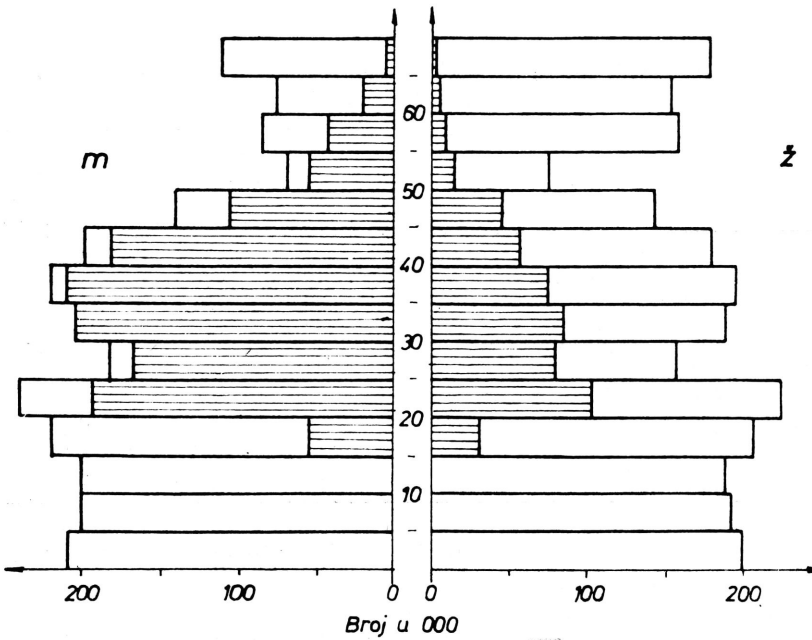
Starosno-polna struktura se najprije javlja kao okvir biološke reprodukcije. Prosečno starije poljoprivredno stanovništvo bi, čak i uz pretpostavku jednake smrtnosti vršnjaka (a ona nije jednaka već je u nepoljoprivrednika niža), dovelo do više stope smrtnosti. Nadalje, usled osobina starosne strukture fertilni kontingent poljoprivrednica (žensko stanovništvo u dobi 15-49 godina) stariji je za preko 2 godine (33,6 i 31,3 godina), usled čega je fertilitet niži. Stopa fertiliteta poljoprivrednica 1971. godine bila je samo 42,3, a nepoljoprivrednica 69,9 upravo zbog razlika u starosnom sastavu fertilnog kontingenta; inače je teško pretpostaviti da je broj dece u poljoprivrednoj porodici niži, iako je nesumnjivo da su nekadašnje razlike ublažene, te da je danas prosečan broj dece u porodicama približno isti.

Oštar pad biološke reprodukcije i deformacija starosne strukture poljoprivrednika su povezani, čime starosna struktura deluje na porast. Usled razlika u starosnom sastavu i razlika u fertilitetu i mortalitetu, poljoprivredni deo društva je izgubio nekadašnje svojstvo dominantnog okvira biološke reprodukcije društva u celini. Otuda društvena pokretljivost ima dvostruko delovanje u promeni strukture društva: direktno, prelazom iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti, i indirektno, promenama biološkog okvira reprodukcije.

Grafikon 1 — Starosno-polna struktura 1971. godine
POLJOPRIVREDNO

NEPOLJOPRIVREDNO

ukupno
 aktivno

Nadalje starosno-polna struktura se zajedno s drugim društvenim okolnostima i uslovima, javlja kao okvir visokog stepena slojne i profesionalne heterogamije pri sklapanju braka. Komplementarnost struktura — višak muškaraca u nepoljoprivrednika i višak žena u poljoprivrednika u dobi između 15 i 44 godina starosti — uslovljava jednosmernu heterogamiju (udaju poljoprivrednica i devojaka iz poljoprivrednih porodica za nepoljoprivrednike, dok je obratan smer izuzetno redak), koja je veoma često homogamija po poreklu (roditelji oba supružnika su poljoprivrednici). Komplementarnost struktura je povezana i s čestim sastavom mešovitih domaćinstava, u kojima su žene i stariji — poljoprivrednici, a mlađi i muškarci — nepoljoprivrednici.

Starosno-polna struktura ima poseban značaj za aktivnost u društvenoj zajednici. Pre svega ona određuje srazmeru i prosečnu starost radnog uzrasta, biološkog okvira iz koga se delovanjem društvenih činilaca izdvaja aktivan deo, na koga se također prenose osobenosti starosno-polne strukture.

Usled više starosti u celini, poljoprivredno stanovništvo ima manju srazmeru radnosposobnog dela i višu prosečnu starost radnog uzrasta (tabela 2), i to kako među muškarcima tako i među ženama. Razlika od 7 godina, koja postoji u celoj starosno-polnoj strukturi između muškaraca-nepoljoprivrednika i žena-poljoprivrednika, javlja se i u radnom uzrastu. Nadalje, žensko je stanovništvo starije u oba dela društva, i u oba dela društva ono ima manju srazmeru radnog uzrasta nego muškarci.² I prosečna starost aktivnih poljoprivrednika je viša od starosti aktivnih nepoljoprivrednika, a starost aktivnih poljoprivrednica od aktivnih nepoljoprivrednica. Najzad, kao četvrta posledica razlike u starosno-polnoj strukturi, poljoprivredno stanovništvo ima veću srazmeru žena i u radnom uzrastu i u aktivnom stanovništvu nego nepoljoprivrednika.

Tabela 2

Osobine poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva SR Srbije prepa popisu 1971.

	Poljoprivredno		Nepoljoprivredno	
	muško	žensko	muško	žensko
% radnog uzrasta u ukupnom stanovništvu	62,3	61,1	68,2	63,6
Prosečna starost radnog uzrasta	39,7	36,5	34,4	33,7
% aktivnih u radnom uzrastu	90,0	61,2	73,3	30,5
Prosečna starost aktivnih	42,8	39,7	35,3	32,1
% žena u radnom uzrastu ukupnog stanovništva		55,2		47,4
% žena u aktivnom stanovništvu		41,8		29,0
% aktivnih u starosti				
— 10—14 godina	6,3	9,7	0,07	0,08
— 60—64 godine	97,5	46,3	26,6	3,5
— 65 i više godina	87,7	33,5	7,5	1,2

Delovanje društvenih činilaca na iskorišćavanju potencijala starosne strukture vidi se iz sledećeg.

² Radno sposobnim stanovništvom se smatraju lica u dobi 15-64 godina (muškarci) i 15-59 godina (žene). Otuda, uz višu prosečnu starost, ženski deo ima manju srazmeru radnog kontingenta.

Procent aktivnih unutar radnog uzrasta veći je u poljoprivrednika (naročito je razlika u aktivnosti visoka u lica između 60 i 64 godine), dok se rana i pozna aktivnost (do 14 godina i posle 65) gotovo isključivo javljaju samo u poljoprivredi. Nadalje, iako je prosečna starost žena u celini viša nego u muškaraca, prosečna starost u radnom uzrastu je niža, a prosečna starost aktivnih žena приметно niža nego u muškaraca iste kategorije. Zatim, stepen aktivnosti žena je niži nego kod muškaraca, naročito među nepoljoprivrednicima, ali je zato rana aktivnost češća među devojkama nego među dečacima. Društveni činoci ovih odnosa su poznati. Rad vlasnika i članova njegove porodice privatnim i ličnim sredstvima za proizvodnju nema normativnih starosnih granica, te aktivnost može da počne i ranije i da duže traje. Ritam rada u poljoprivredi omogućava da se aktivnima smatraju i oni članovi gazdinstva čiji je obim rada mali a često i povremen. Stručno obrazovanje nije uslov rada na poljoprivrednom gazdinstvu pa aktivnost mladih može početi odmah po sticanju zakonom obaveznog opšteg obrazovanja. Rad u porodičnom okviru omogućava veći stepen aktivnosti poljoprivrednica, dok obilje muške radne snage s povoljnijom obrazovanom i kvalifikacionom strukturom usporava porast aktivnosti žena u nepoljoprivredi. Najzad, brak i reproduktivna uloga žene u porodici smanjuju njenu aktivnost i smanjuju prosečnu starost aktivnog ženskog stanovništva.

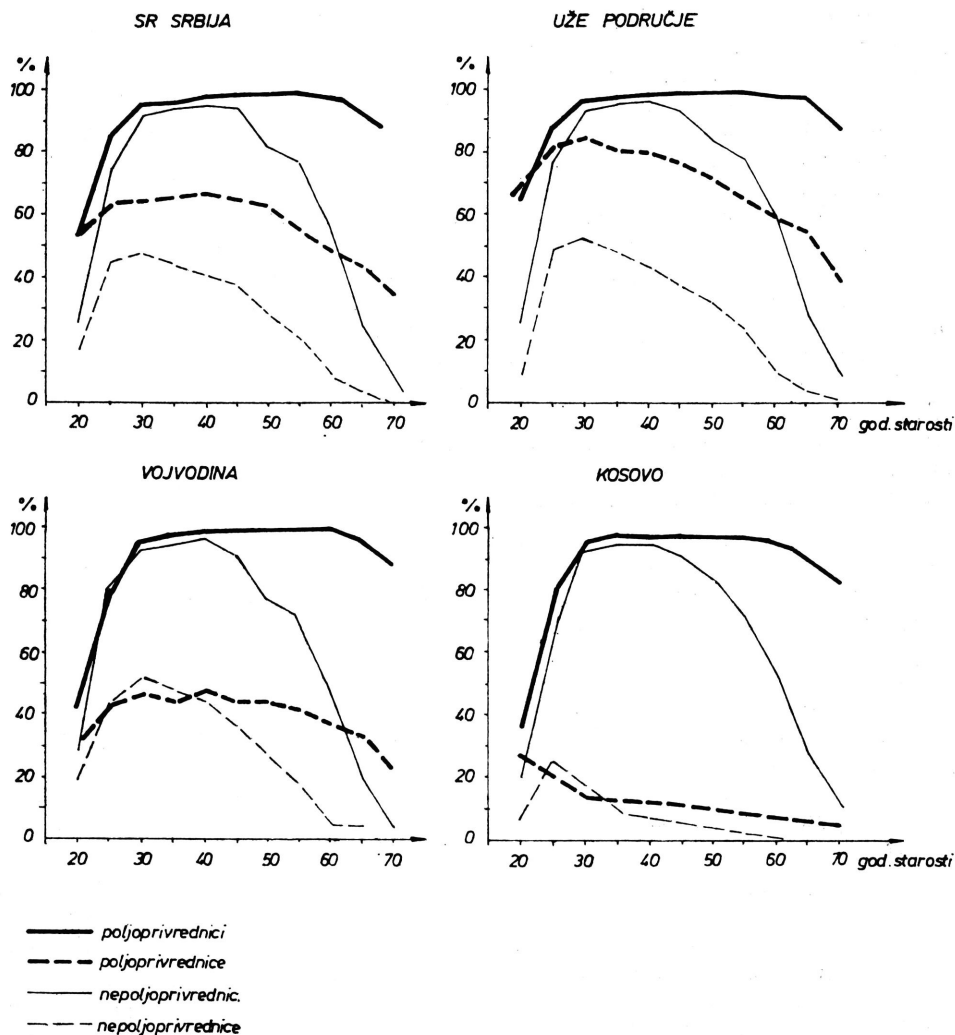
Biološka povezanost uzrasta i aktivnosti ima dvosmeran tok: najpre se starenjem ili, tačnije, odrastanjem povećava stepen aktivnosti unutar jedne generacije do maksimuma u zreloj dobi, da bi zatim taj stepen aktivnosti pravim starenjem bio lagano smanjivan. Ovakvu se povezanost može smatrati biološkom konstantom na koju mogu da deluju, i uvek deluju, društveni činoci tako što je modifikuju, i to ne samo u populacije posmatrane u celini, već i po pojedinim njenim društvenim delovima i kategorijama. Ukoliko se odnos uzrasta i aktivnosti jače razlikuje kod parcijalnih populacija, utoliko su društveni uslovi aktivnosti u njima različiti.

Iz grafičkog prikaza veze uzrast-aktivnost (grafikon 2) vidi se da povezanost uzrasta i aktivnosti u poljoprivredi i van nje pripada različitim tipovima.

Kriva aktivnosti poljoprivrednika se približava eksponencijalnoj funkciji. Aktivnost u najmlađoj grupi, 15—19 godina, veoma je visoka — oko 60%; od 25 godina nadalje stalno je iznad 90%, tako da je izgleda smrt jedini činilac koji prekida aktivnost muškarca-poljoprivrednika (ostavljajući pri tom po strani efektivnost rada u dubokoj starosti). Kriva aktivnosti nepoljoprivrednika se približava pozitivno asimetričkoj normalnoj distribuciji. Aktivnost u najmlađoj grupi iznosi oko 25%, zatim raste do maksimuma između 25. i 45. godine — kada iznosi preko 90%, da bi nadalje opadala, u početku lagano, a potom sve oštrije.

Razlike u specifičnoj aktivnosti poljoprivrednika i nepoljoprivrednika najveće su u starosti, a приметne su na početku radnog veka. Razlika u aktivnosti najmlađe grupe može poslužiti kao ocena rasprostranjenosti školovanja podmlatka iz poljoprivrednih i nepoljoprivrednih porodica, jer najveći deo neaktivnih u ovom uzrastu čine učenici i studenti. Razlike u višoj starosti jednim delom potiču iz svojinskih odnosa i s njima povezanim nejednakim normativnim položajem u socijalnom zakonodavstvu, a drugim delom, iz oskudice radne snage u velikom broju poljoprivrednih gazdinstava.

Grafikon 2 — Procent aktivnih po starosti i polu 1971. godine

Aktivnost u najmlađoj starosnoj grupi kod žena-poljoprivrednica je veoma visoka, preko 50%, zatim se povećava iznad 60% i na toj visini ostaje sve do 50 godina starosti, kada lagano opada. Za razliku od muškaraca-poljoprivrednika, aktivnost u najstarijoj grupi radnog uzrasta znatno je niža negoli u najmlađoj, te su i razlike u aktivnosti muškaraca i žena najveće u starijim godinama. Kod nepoljoprivrednica maksimalna aktivnost je u uzrastu 20-29 godina, dakle niža nego kod nepoljoprivrednica i znatno niža nego kod muškaraca u obe grupe. Od 30 godina nadalje pad aktivnosti u ovih žena je veoma oštar.

Uticaj društvenih faktora koji modifikuju biološku vezu uzrasta i aktivnosti u čistom vidu može da se sagleda preko prosečnog radnog veka.³ Maksimalno mogući radni vek, određen starosnim rasponom radnog uzrasta, iznosi 50 godina za muškarce a 45 godina za žene, i to i u poljoprivredi i izvan nje. Društvenim činiocima određeni radni vek iznosi u poljoprivredi 46,5 godina za muškarce, odnosno 27,5 za žene; u nepoljoprivredi je taj odnos 36,3 i 14,6 godina. Ili, od teorijski raspoloživog biološkog potencijala (uz pretpostavku da su svi u radnom uzrastu sposobni za rad) angažovano je 93% u poljoprivrednom a 72% u nepoljoprivrednom muškom delu, 61% u poljoprivrednom, a 32 u nepoljoprivrednom ženskom stanovništvu.

* * *

Jedna od osobina poljoprivredne delatnosti jeste da je njen okvir selo. Otuda se stepen aktivnosti i veza uzrast-aktivnost stanovništva seoskih naselja skoro poklapa sa poljoprivrednim, a gradskih naselja sa nepoljoprivrednim stanovništvom.

Tabela 3

Aktivnost stanovništva SR Srbije 1971. prema tipu naselja

	Seosko	Gradsko	Mešovito
% radnog uzrasta u ukupnom stanovništvu			
— muško	64,1	66,5	70,3
— žensko	58,9	61,6	66,6
% aktivnih u ukupnom stanovništvu			
— muško	63,7	57,2	54,4
— žensko	39,7	21,8	26,6
Prosečan radni vek			
— muško	45,2	40,6	36,9
— žensko	25,6	14,2	16,6

Podaci iz tabele 3 pokazuju da je srazmera radnog uzrasta u starosnoj strukturi najniža u seoskim, najviša u gradskim naseljima, dok se mešovita nalaze u sredini.

Stepen aktivnosti u ukupnom stanovništvu i prosečan radni vek nemaju isti redosled kod muškaraca i žena. Među muškarcima najviši stepen aktivnosti nalazi se u seoskim a najniži u gradskim naseljima; isti redosled ima i trajanje prosečnog radnog veka. Najviši stepen aktivnosti i najduži radni vek među ženama imaju one koje žive u seoskim neseljima, potom u gradskim, dok se najniži stepen aktivnosti žena zapaža u naseljima mešovitog tipa. Kod žena u mešovitim naseljima pad stepena aktivnosti između 20 i 29 godina — dakle u uzrastu najčešćeg sklapanja braka i podizanja dece — veoma je oštar, što bi moglo značiti da ovde brak i porodica jače utiču na aktivnost

³ Prosečan radni vek je hipotetička konstrukcija koja pokazuje trajanje radnog veka pojedinca, koji u momentu posmatranja ima 15 godina, a koji će se do starosti ponašati na isti način kao što se ponašaju dve generacije u tom momentu. Na taj način prosečan radni vek iskazuje aktivnost oslobođenu uticaja starosne strukture populacije, te služi za poređenje »čistog« stepena aktivnosti. Treba voditi računa da je prosečan radni vek muškarca 5 godina duži nego u žena, usled razlika u rasponu radnog uzrasta: maksimalno mogući radni vek muškaraca je 50 a žena 45 godina. U matematskom pogledu prosečan radni vek je suma svih proporcija aktivnih između 15-59, odnosno 15-64 godina, tj. neponderisana aritmetička sredina.

nego u naseljima drugog tipa. Veoma nizak radni vek se unekoliko može objasniti osobenostima sredine: prvo, mogućnost zapošljavanja izvan porodice je daleko manja nego u gradu, pogotovu za žene bez stručnih kvalifikacija; drugo, porodica poljoprivrednika u mešovitom naselju je jače izložena neposrednom uticaju savremenih porodičnih i društvenih odnosa, a otuda i povlačenju žena iz fizički napornih poslova, pogotovu posle rađanja dece.

POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO SR SRBIJE PO NJENIM DELOVIMA

Posmatranje ovog stanovništva po delovima SR Srbije pruža dva posebna uvida: prvo, sagledavanje uticaja deagrarizacije na strukture poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva kao *procesa*, jer različiti stepen deagrarizacije Kosova, užeg područja Srbije i Vojvodine omogućava da se podaci iz istog momenta posmatranja svrstaju u razvojni niz; drugo, uočavanje nekih specifičnosti u procesu deagrarizacije koje se javljaju pod uticajem sredine, njenih demografskih, društvenih i kulturnih odlika.

Kosovo se nalazi u početnoj etapi deagrarizacije, onoj koju je stanovništvo republike prešlo do 1953. godine. Od završetka drugog svetskog rata do danas poljoprivredno stanovništvo Kosova stalno raste, pa je između 1948. i 1971. godine poraslo za 10,3% (između 1961. i 1971. za 1,7%). No usled znatno bržeg porasta nepoljoprivrednog dela stanovništva, srazmera poljoprivrednika se oštro smanjila — sa 79,8% na 51,5%, tako da oni i u 1971. g. čine veću polovinu društva.

Jedan od uslova zaostajanja Kosova u deagrarizaciji leži upravo u osobinama stanovništva, u njegovom *izuzetno visokom i rastućem prirodnom priraštaju*. Između godine 1948. i 1971. stanovništvo Kosova se povećalo za 71,5%, a između 1961. i 1971. za 29,0% pored negativnog migracionog salda. Sve dok prirodni priraštaj ne dobije stalnu tendenciju pada i ne svede se na niži nivo (što je teško očekivati u kratkom roku jer je stanovništvo Kosova veoma mlado, a pad smrtnosti primetan), proces deagrarizacije će teško moći da premaši visinu ukupnog prirodnog priraštaja i dovede do smanjivanja apsolutnog broja poljoprivrednog stanovništva.

Jedna od osobina starosnog sastava stanovništva Kosova, čak njegova specifičnost, mogla bi se smatrati opštom osobinom u prvoj fazi deagrarizacije: to je da je stanovništvo mlado, čak izuzetno mlado, i da su zanemarljive razlike u starosnim strukturama poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela stanovništva. Poljoprivredno stanovništvo ima viši natalitet i viši mortalitet, ali su razlike u prirodnom priraštaju relativno male.

Pored izuzetno mladog stanovništva, Kosovo ima i druge specifičnosti: najpre, opšti višak muškog stanovništva i to skoro podjednak u poljoprivrednom i nepoljoprivrednom delu; zatim, ponašanje ženskog stanovništva prema reprodukciji veoma se malo razlikuje u poljoprivrednom i nepoljoprivrednom delu — opšta stopa fertiliteta iznosila je 1971. godine 133,5 i 164,9 — štaviše reklo bi se (s obzirom da su starosne strukture fertilnog kontingenta skoro iste) da je prosečan broj dece u nepoljoprivrednoj porodici viši. Male razlike u ponašanju ženskog stanovništva vide se i iz sledećih podataka: prosečna veličina porodice koju čini bračni par sa decom u poljoprivrednika je

6,4 a u nepoljoprivrednika 5,9, dok je prosečan red rađanja izdržanih žena bio 3,9, ako je muž nepoljoprivrednik, a 4,4 ako je muž poljoprivrednik.⁴

Tabela 4

Pokazatelji starosno-polne strukture i aktivnosti po delovima SR Srbije 1971. godine

	Uže područje SR Srbije		Vojvodina		Kosovo	
	P	N	P	N	P	N
Koeficijent feminiteta	1149	945	1029	1068	954	950
Starosne grupe u %						
—14 godina	19,5	23,5	20,5	21,5	42,6	42,7
15—59 godina	61,3	66,7	62,2	65,4	48,7	52,5
60 i više godina	19,2	9,8	17,3	13,1	8,7	5,3
Prosečna starost	36,1	29,4	37,0	31,5	18,4	18,7
Indeks starenja	0,856	0,254	0,535	0,412	0,127	0,124
% radnog uzrasta u ukupnom stanovništvu						
M	66,1	71,8	61,6	66,5	53,9	50,9
Ž	63,5	65,1	62,5	64,2	52,8	49,8
% aktivnih u ukupnom stanovništvu						
M	72,9	56,3	70,2	52,8	47,0	38,2
Ž	57,7	24,8	31,5	23,4	9,2	7,5
% aktivnih u radnom uzrastu						
M	92,7	77,8	88,2	62,2	83,6	69,3
Ž	76,0	26,3	45,5	36,0	18,6	18,9
% žena u aktivnom stanovništvu	47,6	32,0	31,5	36,0	15,6	18,3

Legenda: P = poljoprivrednici
N = nepoljoprivrednici

Ovako visoka reprodukcija i male razlike ne bi bile moguće bez izuzetno niskog stepena aktivnosti ženskog stanovništva, što je još jedna od specifičnosti Kosova. Nju uslovljavaju mnogi činioci: višak muškaraca u ukupnom stanovništvu, obilje radne snage (gustina agrarne naseljenosti u Kosovu je 10,9 dok je u SR Srbiji 6,4), te kulturne osobenosti porodice, što zajedno s nižim stepenom ekonomskog razvitka ostavlja žensko stanovništvo po strani od aktivnog učešća u društvenoj podeli rada, što opet podržava visoku reprodukciju i zatvara krug međusobne povezanosti demografskih i društvenih kretanja.

Veoma mlada starosna struktura dovodi do visokog opterećenja radno-sposobnog stanovništva decom i starima (oko 900 na 1000 lica u radnom uzrastu), a veoma niska aktivnost žena dovodi do izuzetno visokog opterećenja aktivnog stanovništva: na 1000 aktivnih dolazi 2505 izdržanih lica u poljoprivrednom, a 2694 izdržanih u nepoljoprivrednom delu stanovništva!

Odnosi u užem području Srbije su najbliži odnosima koji postoje u celoj populaciji republike, budući da ono svojom brojnošću najjače utiče na opšte

⁴ Na osnovi rezultata Popisa stanovništva 1971, knj. V, i Demografske statistike 1971.

stanje. Danas se uže područje Srbije nalazi u trećoj etapi ubrzane deagrarizacije, sa najjače ispoljenim razlikama između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva.

Jedino se u užem području javlja opšti odnos tj. da poljoprivredno stanovništvo ima višak žena, a nepoljoprivredno višak muškaraca (u Kosovu u oba slučaja postoji višak muškaraca, a u Vojvodini višak žena). Starosna struktura poljoprivrednika je naglašeno deformisana, a njegova prosečna starost za skoro 7 godina viša nego kod nepoljoprivrednika. Dok nepoljoprivredno stanovništvo još nije prešlo graničnu vrednost starenja, taj proces je s prenaglašenom jačinom zahvatio poljoprivrednike, te je broj dece i broj starih skoro jednak.

Starosna struktura ukupnog stanovništva SR Srbije pripada stacionarnom tipu s visokim učešćem lica srednje starosti, te je srazmera radnog uzrasta viša nego u pokrajinama. Učešće žena u aktivnom stanovništvu i stepen aktivnosti žena je viši nego u drugim delovima republike: u poljoprivredi ih npr. ima 76,0% u radnosposobnom ženskom stanovništvu (u Vojvodini 45,5%, a u Kosovu 18,6%). Aktivnost žene u poljoprivrednoj porodici ovde ima dugu tradiciju, koju bi žena verovatno rado napustila kada je ne bi održavali činioci kao što su: nedostatak radne snage u gazdinstvu, odlazak mladih muškaraca u nepoljoprivredne delatnosti, teškoće zapošljavanja ženske radne snage bez kvalifikacija, te tradicija pretežnog školovanja muškog potomstva. Selektivnost deagrarizacije prema polu u užem je području Srbije oštro ispoljena, pa je za žensko poljoprivredno stanovništvo udaja za nepoljoprivrednika realnija mogućnost društvene pokretljivosti nego lična aktivnost.

Usled više prosečne starosti, visokog stepena aktivnosti žena i tradicije kontrole rađanja u nekim delovima užeg područja, fertilitet ženskog poljoprivrednog stanovništva je skoro dvostruko niži nego među nepoljoprivrednicima — 30,7 i 58,5 (tj. preko 4 puta niži nego u poljoprivrednica, a skoro 3 puta niži nego u nepoljoprivrednica u Kosovu). Oštar pad fertiliteta može da se uoči i u sužavanju osnove starosne piramide poljoprivrednika, do koga nije došlo među nepoljoprivrednicima. Uz visoko učešće najstarijih i višu smrtnost poljoprivrednika u celini, biološka reprodukcija se javlja kao značajan faktor deagrarizacije, kao i u Kosovu, ali u različitom smeru, udružujući se sa društvenom pokretljivošću.

U stanovništvu Vojvodine danas ima 30,9% poljoprivrednika, dok ih je 1948. bilo 65,2%. Na osnovi broja i učešća poljoprivrednog stanovništva reklo bi se da je Vojvodina prvu etapu deagrarizacije prešla pre 1948. godine. Između 1948. i 1953. g. broj poljoprivrednika u Vojvodini je ostao isti — no treba uzeti u obzir da je u ovaj vremenski interval uključen skok inače niskog nataliteta, koji se duuguje rađanju dece u kolonizovanim poljoprivrednim porodicama. Danas se Vojvodina nalazi u četvrtoj etapi deagrarizacije — samo ovde ispoljenoj — kada se stalnom opadanju poljoprivrednog stanovništva priključuje ublažavanje nekih razlika koje postoje u drugoj i trećoj etapi.

Decenijama nizak prirodni priraštaj u Vojvodini je uslovio da ona (i pored stalnog doseljavanja mladog stanovništva) danas ima najstarije stanovništvo u republici, s prosječnom starošću od 33 godine (uže područje 32, a Kosovo 18 godina). Međutim, starosna razlika između proseka za poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo je niža nego u užem području Srbije. Obe

parcijalne populacije su zahvaćene procesom starenja, jače izraženim kod poljoprivrednika, no starenje nepoljoprivrednog stanovništva postoji samo u Vojvodini. Druga osobenost Vojvodine jeste višak žena i u nepoljoprivrednom stanovništvu, i to jače naglašen nego među nepoljoprivrednicama. Svakako da se on zasniva na приметно nižoj smrtnosti žena (opštoj odlici razvijenih populacija), ali može da bude znak i ublažavanja biološke selekcije deagrarizacije. Tu pretpostavku potkrepljuje i činjenica da Vojvodina ima najveći procent aktivnih u radnom uzrastu ženskog nepoljoprivrednog stanovništva.

Posebno je interesantno da nepoljoprivrednice u Vojvodini imaju stopu fertiliteta od 58,5 — skoro jednaku sa užim područjem gde iznosi 55,9, dok je stopa nepoljoprivrednica čak i viša — 30,7 (u užem području 20,5), što zaslužuje analizu *ponašanja* žena prema reprodukciji, a što opet ne spada u okvire ovog rada. Međutim, uočljivo je da se stope fertiliteta poljoprivrednica i nepoljoprivrednica u Vojvodini manje razlikuju nego u užem području, što je još jedan znak ublaženih razlika između ova dva dela društva.

Na ovaj način se ocrtavaju međuzavisni tokovi demografske i društvene povezanosti. Početak deagrarizacije najpre polako, a potom sve jače narušava relativnu populacionu homogenost agrarne zajednice, da bi u jednom momentu doveo do kvalitativnih razlika u demografskim osobinama poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela društva. Daljim nastavljanjem procesa, to jest daljim opštim razvitkom društva, a u slučaju naše zemlje razvitkom socijalističkih odnosa u društvenoj подели rada, razlike počinju da se ublažavaju. A iza ublažavanja demografskih razlika stoji ublažavanje društvenih razlika poljoprivrednika i nepoljoprivrednika, od društvenog položaja do načina života, stoji dakle homogenizacija društva.

* * *

Stepen aktivnosti u društvu, odnosno u ukupnom stanovništvu, nastaje isprepletenim i međusobno povezanim delovanjem faktora demografske, ekonomske, društvene i kulturne prirode.⁵

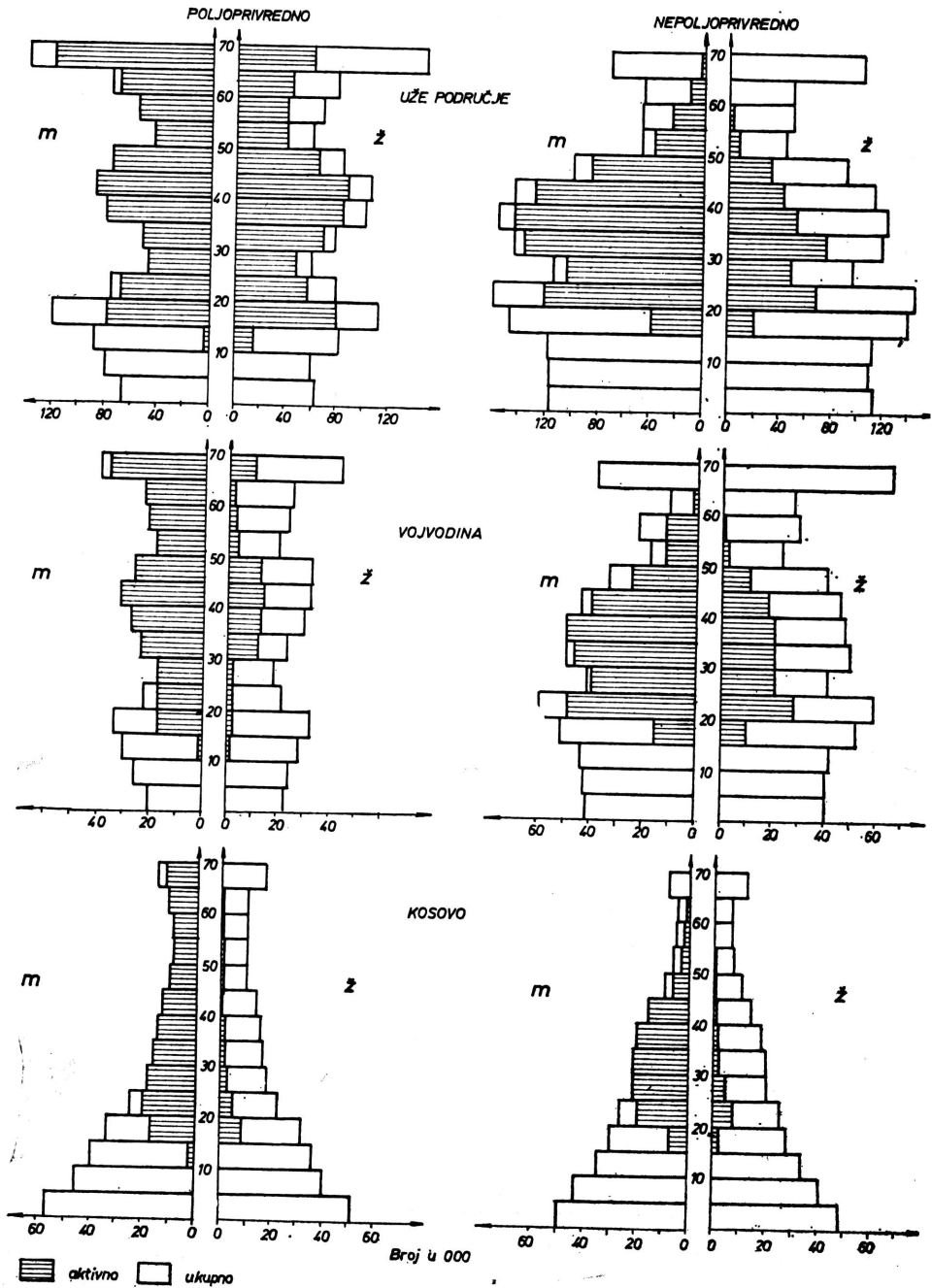
Stepen aktivnosti stanovništva u SR Srbiji bio je 1971. godine 45,7%, u užem području Srbije 51,5%, u Vojvodini 42,6%, u Kosovu 25,9⁰/. Ove razlike su nastale prvo, usled razlika u starosno-polnim strukturama, koje se jasno uočavaju na grafikonu broj 3, drugo, usled velikih razlika u aktivnosti žena, i treće, usled razlika u srazmerama poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva i različite veze uzrast-aktivnost u ovim delovima društva.

Veza uzrast-aktivnost po delovima Srbije pokazuje sledeće (grafikon 3): krive aktivnosti poljoprivrednika su istoga tipa: oštar skok do maksimuma oko 30. godine, između 30. i 60. godine aktivno je skoro svih 100,0⁰/% stanovnika, a od 60. se javlja slabiji pad.

⁵ Za detaljne analize uslova aktivnosti videti: Baletić-Werheimer, Alica: *Demografija stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb, Informator, 1973; Macura, Miloš: *Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd, Nolit, 1958; Maks mović, Bratislava: »Porast radne snage u Jugoslaviji u zavisnosti od starenja stanovništva«, *Stanovništvo*, br. 3/1964; Rašević, Miroslav: »Promene u ekonomski aktivnom stanovništvu Jugoslavije od 1953. do 1971. godine«, *Stanovništvo*, br. 1-2/1973. Prema rezultatima M. Raševića promene starosne strukture u posmatranom vremenu delovale su u smeru povećanja udela aktivnih u svim delovima SR Srbije, dok su promene u ponašanju povećavale stepen aktivnosti žena u užem području Srbije, a smanjivale ga u Vojvodini i Kosovu.

Grafikon 3 — Starosno-polna struktura 1971. godine

Jedina razlika se javlja u najmlađoj grupi, koja u užem području ima veoma visok stepen aktivnosti — preko 60,0%, a u Vojvodini i Kosovu ispod 40,0%, te u najstarijem delu — s tim što je u Kosovu aktivnost nešto niža. Relativna pošteđenost najstarijeg stanovništva u Kosovu (ukoliko se tako može označiti 76% aktivnih među muškarcima starijima od 64 godine u Kosovu, 88% u Vojvodini te 89% u užem području) verovatno se duguje višegeneracijskim porodicama i obilju mlade radne snage. Samo u Kosovu je postotak aktivnih poljoprivrednika manji od postotka radnog uzrasta (tabela 4), dok je u Vojvodini i užem području Srbije, sa znatnim učešćem rane i pozne aktivnosti, broj aktivnih veći od broja muškaraca u radnom uzrastu poljoprivrednog stanovništva.

Usled ovakvih odnosa prosečan radni vek poljoprivrednika je najviši u užem području Srbije — 47,2, dok je u Vojvodini i Kosovu niži — 45,6 i 45,3 godina.

I krive aktivnosti nepoljoprivrednika pripadaju istim tipovima: oštar skok od niske aktivnosti u najmlađoj grupi do maksimuma između 25-45 godina, a potom lagano pa sve oštrije opadanje. I u ovom delu društva je iskorišćenost radnog potencijala koji pruža starosna struktura najviša u užem području Srbije: prosečan radni vek muškaraca-nepoljoprivrednika ovde iznosi 37,1, dok u Vojvodini iznosi 35,4 a u Kosovu 35,1 godinu.

Otuda se može zaključiti sledeće: razlike u stepenu aktivnosti muškog stanovništva po delovima SR Srbije mogu se skoro u potpunosti objasniti: a) starosnom strukturom, b) srazmerama poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela, c) odlikama veze uzrast-aktivnost u ovim delovima društva. Samo veoma mali deo razlika nastaje delovanjem ostalih faktora, kao što su rasprostranjenost školovanja potomstva u poljoprivrednim porodicama ili porodičnom sastavu poljoprivrednog domaćinstva.

Aktivnost žena ima u svakom delu Srbije svoje specifičnosti, što ukazuje na različite položaje žena u društvu i porodici, na različite tradicije i prisutnosti tih tradicija i danas.

Veza uzrasta i aktivnosti nepoljoprivrednica u Vojvodini i užem području Srbije je ista, dok je stepen aktivnosti u Vojvodini nešto niži, te je prosečno trajanje radnog veka u užem području 16,2, a Vojvodini 15,2 godine.⁶ Kod poljoprivrednica su razlike veoma primetne. U užem području Srbije aktivnost je veoma visoka do 30. godine, skoro jednaka kao kod muškaraca, a potom lagano opada, ostajući i u dubokoj starosti iznad 40%. Maksimalan nivo aktivnosti poljoprivrednica u užem području premašuje 80%, a u Vojvodini jedva dostiže 50%. Veza uzrasta i aktivnosti poljoprivrednica u Vojvodini je veoma slabo izražena, s vrlo malim razlikama između 20 i 60 godina. Otuda je prosečan radni vek poljoprivrednica u užem području Srbije skoro dva puta viši — 34, 3 godine, a u Vojvodini 19,2.⁷

⁶ Reklo bi se da su žene u užem području Srbije dalje odmakle u svojoj ekonomskoj emancipaciji od žena u Vojvodini. Međutim, neki dopunski podaci se ne slažu s ovim zaključkom. Od svih žena aktivnih izvan poljoprivrede u užem području Srbije 52,6% ih ima radničko zanimanje (od toga 18,0% su radnice u uslužnim delatnostima) a 47,4% službeničko; u Vojvodini ih 31,6% ima radničko (od toga 10,1% u uslužnim delatnostima) a 68,4% službeničko zanimanje. Žene-nepoljoprivrednice u Vojvodini imaju niži stepen aktivnosti u celini, ali su zato uključene u društvenu podelu rada na povoljniji način.

⁷ I ovde se ponavljaju isti odnosi kao u nepoljoprivredi: žene su u Vojvodini manje aktivne, ali na 100 žena s položajem »samostalan-bez radnika« dolazi 158 žena s položajem »pomažući član porodice«, dok u užem području Srbije dolazi 453 takvih, tj. poljoprivrednice u Vojvodini su mnogo češće vlasnici zemlje nego što je to slučaj u užem području Srbije.

Kosovo se izdvaja najpre po izuzetno niskom stepenu aktivnosti žena, a potom po zanemarljivim razlikama veza uzrast-aktivnost u poljoprivrednom i nepoljoprivrednom delu društva. Prosečan radni vek iznosi 6,4 i 5,7 godina.

Stoga je jasno da se razlike u stepenu aktivnosti žena po delovima Srbije ne duguju niti starosnim strukturama, niti srazmerama poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela, već posebnim faktorima društvene i kulturne prirode. A kako žene čine veću polovinu stanovništva republike, to ovi faktori određuju i nivo aktivnosti društva u celini.

Summary

ACTIVITY OF THE FARMING AND NON-FARMING POPULATION IN SR SERBIA, ACCORDING TO CENSUS OF 1971

The population in SR Serbia is in the third phase of deagrarianization as seen by the sudden decrease of farmers, deformation of the age and sex structure and the sharp fall of the natural increase. The excess of men, especially middle age men, and the absence of an ageing process are the main characteristics of the non-farming population. In contrast, the farming population has an excess of women, mainly older women, with a very progressive ageing process.

The mortality rate of farmers is higher, while the fertility rate is significantly lower than the remaining population. Because of the complementary structure of the farming and non-farming population one way heterogamy is very widespread: farm girls marry non-farm boys. Because of the difference in age structure, the active farming population is considerably older while the percentage of women in the active farming population is higher.

The autonomous region of Kosovo has undergone the least amount of deagrarianization — the farming population continues to grow. The very high natural increase, nearly equal in the farming and non-farming population, represents a demographic brake for deagrarianization among the Kosovo population.

The age and sex structure of the farming and non-farming population in Kosovo is equal. It is of a progressive type an excess of men.

The difference between the age and sex structure of the farming and non-farming population is the greatest in Serbia proper. The process of deagrarianization has affected the low natural increase among the farmers.

The autonomous region of Vojvodina has the least amount of farmers, the oldest population and an excess of women. However some characteristic differences between the farmers and non-farmers are less noted in Vojvodina than in Serbia proper. One may conclude that the early process of deagrarianization disturbs the relatively homogenous structure of the agrarian population. Later, however, the demographic and social differences between farmers and non-farmers decrease.

Differences in the activity level of the male population in the three regions of Serbia, which vary in development, can be explained by the: a) age structure b) ratio between farming and non-farming population and c) relationship between growth and activity. However sharp differences between the active female population in the three regions of Serbia are neither associated with the age structure nor with the ratio between the farming and non-farming population, but rather are conditioned by specific social and cultural factors.

Резюме

АКТИВНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ И ЛИЦ ЗАНЯТЫХ ВНЕ ЭТОГО СЕКТОРА В СР СЕРБИИ ПО ДАННЫ ПЕРЕПИСЕЙ 1971 г.

Население СР Сербии проходит третий этап деаграризации которая заключается в сильном снижении численности лиц занятых в сельском хозяйстве, деформации возрастной и половой структуры и резком падении естественного

прироста. Излишек мужчин, усиленное участие генерации среднего возраста отсутствие процесса старения являются главными характеристиками биологической структуры населения занятого вне сельского хозяйства, тогда как среди дополнительного сельскохозяйственного населения обнаруживается чрезмерное количество женщин, высокое участие пожилого возраста и резко выраженный процесс старения. Отнюдь и смертность выше среди сельскохозяйственного населения а плодovitость значительно ниже чем у остального населения. Вследствие комплементарности структур сельскохозяйственного населения и популяции вне этого сектора однопалвенная гетерогамия — бракосочетание между сельскохозяйственным и несельскохозяйственным населениями т. е. лицами в рамках этих двух секторов — не редкое явление. Различия в возрастных структурах оказывают воздействие и на долю активного сельскохозяйственного населения среди которого находим лица более пожилого возраста тогда как женщины в активной части сравнительно высокая.

В области Косово отмечен самый незначительный процесс деаграризации — в этом районе имеется тенденция к повышению сельскохозяйственного населения. Однако весьма высокий естественный прирост обнаруженный в почти одинаковых размерах среди сельскохозяйственного населения и популяции вне этого сектора, является демографической помехой деаграризации в населения области Косово. Возрастные и половые структуры сельскохозяйственного и несельскохозяйственного населения в Косове — тождественны; они прогрессивного типа и в них отечмается излишек мужчин.

В более узком районе Сербии наблюдаются самые сильные различия между возрастным и половыми структурами сельскохозяйственного и несельскохозяйственного населения и на низкий естественный прирост сельскохозяйственного населения воздействует процесс деаграризации. В области Воеводина наблюдается самая низкая доля участия сельскохозяйственных работников, самые старшие поколения и чрезмерное количество женщин. Тем не менее, некоторые различия обнаруженные в особенностях сельскохозяйственной и несельскохозяйственной части населения в Воеводине незначительнее тех которые имеют место в более узком районе Сербии.

Поэтому можно заключить что деаграризация вызывающая резкие качественные различия прежде всего препятствует относительной гомогенности населения аграрного сектора. В продолжении процесса деаграризации, демографические и общественные различия существующие между сельскохозяйственным и несельскохозяйственным населениями постепенно слабеют.

Различия в степени активности мужского населения в трех районах СР Сербии на разных уровнях развития могут полностью толковаться: а) возрастной структурой, б) долей участия сельскохозяйственного и несельскохозяйственного населения, в) природой связанности возраста и активности. Между тем, острые различия в активности женского населения не зависят от возрастной структуры и разделения на сельскохозяйственное и несельскохозяйственное население тогда как в большей мере они обусловлены особыми факторами общественного и культурного характера.